

חוני מעגל את המשבר

נחמה אביגד

הידרשותם של יוצרים רבים מאסכולות פואטיות שונות ובעלי השקפות עולם מגוונות ולעתים קוטביות, לדמותו של חוני המעגל כציר פואטי וכמסד מטאפורי שיש לו אופק התכוונות הגותי, דתי וחברתי ייחודי ומפתיע, מהווה את הציר הרעיוני של מאמר זה. ביסודו של העיון שייפרש להלן עומדת השאלה על שום מה חוזרת דמותו של חוני המעגל לְשֵׁשׁ מוֹשָׁא כתיבתם של יוצרים רבים ושונים במהלך המאה העשרים. מה גורם ליוצרים בישראל באותה התקופה לעורר דווקא את חוני מ"שנתו"?

דמותו של חוני המעגל מופיעה במקורות חז"ל בשתי תמות סיפוריות: חוני המעגל שנענה בגשמים וחוני שישן שבעים שנה. לכל אחת מתמות אלו קיימות מספר גרסאות סיפור. להלן נראה גרסה אחת לכל תמה סיפורית. שתי הגרסאות מופיעות בכבלי, תענית כג ע"א:

תנו רבנן פעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו גשמים שלחו לחוני המעגל התפלל וירדו גשמים התפלל ולא ירדו גשמים. עג עוגה ועמד בתוכה כדרך שעשה חבקוק הנביא שנאמר על משמתי אעמדה ואתיצבה על מצור וגו' אמר לפניו רבונו של עולם בניך שמו פניהם עלי שאני כבן בית לפניך נשבע אני בשמך הגדול שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך התחילו גשמים מנטפין אמרו לו תלמידיו רבי ראינוך ולא נמות כמדומין אנו שאין גשמים יורדין אלא להחיר שבועתך אמר לא כך שאלתי אלא גשמי בורות שיחין ומערות ירדו בזעף עד שכל טפה וטפה כמלא פי חבית ושיערו

* מאמר זה מבוסס על ממצאי עבודת התיזה שכתבתי במסגרת לימודי לתואר השני באוניברסיטת בר-אילן תש"ע: "חוני המעגל כדמות פרדיגמטית בשירה העברית החדשה".

חכמים שאין טפה פחותה מלוג אמרו לו תלמידיו רבי ראינוך ולא נמות כמדומין אנו שאין גשמים יורדין אלא לאבד העולם אמר לפניו לא כך שאלתי אלא גשמי רצון ברכה ונדבה ירדו כתיקנן עד שעלו כל העם להר הבית מפני הגשמים אמרו לו רבי כשם שהתפללת שירדו כך התפלל וילכו להם אמר להם כך מקובלני שאין מתפללין על רוב הטובה אף על פי כן הביאו לי פר הודאה הביאו לו פר הודאה סמך שתי ידיו עליו ואמר לפניו רבונו של עולם עמך ישראל שהוצאת ממצרים אינן יכולין לא ברוב טובה ולא ברוב פורענות כעסת עליהם אינן יכולין לעמוד השפעת עליהם טובה אינן יכולין לעמוד יהי רצון מלפניך שיפסקו הגשמים ויהא ריוח בעולם מיד נשבה הרוח ונתפזרו העבים וזרחה החמה ויצאו העם לשדה והביאו להם כמהין ופטירות שלח לו שמעון בן שטח אלמלא חוני אתה גוזרני עליך נידוי שאילו שנים כשני אליהו שמפתחות גשמים בידו של אליהו לא נמצא שם שמים מתחלל על ירך אבל מה אעשה לך שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך כבן שמתחטא על אביו ועושה לו רצונו ואומר לו אבא הוליכני לרחצני בחמין שטפני בצונן תן לי אגוזים שקדים אפרסקים ורמונים ונותן לו ועליך הכתוב אומר ישמח אביך ואמך ותגל יולדתיך תנו רבנן מה שלחו בני לשכת הגזית לחוני המעגל ותגזר אומר ויקם לך ועל דרכיך נגה אור ותגזר אומר אתה גזרת מלמטה והקדוש ברוך הוא מקיים מאמרך מלמעלה ועל דרכיך נגה אור דור שהיה אפל הארת בתפלתך כי השפילו ותאמר גוה דור שהיה שפל הגבתו בתפלתך ושח עינים יושיע דור ששח בעונו הושעתו בתפלתך ימלט אי נקי דור שלא היה נקי מלטתו בתפלתך ונמלט בכור כפיך מלטתו במעשה ידיך הברורין.

התמה השנייה (בתרגום חופשי):

אמר רבי יוחנן: כל ימיו של אותו צדיק היה מצטער על מקרא זה "שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים". אמר 'מי יש כאן שיישן שבעים שנה בחלום?'. פעם אחת היה מהלך בדרך. ראה אדם אחד שהוא נוטע חרוב. אמר לו: זה לכמה שנים טוען פירות? אמר לו: לשבעים שנה. אמר לו: כלום ברי לך שתחיה שבעים שנה ותאכל ממנו? אמר לו: אני מצאתי את העולם בחרובים – כשם שנטעו אבותי לי, כך אטע אני לבני. ישב חוני לאכול ונפלה עליו שינה והתנמנם. עלה צוק והקיף אותו ונתכסה מעין רואה וישן שבעים שנה. כשננער ראהו לאדם אחד שהיה מלקט מאותו חרוב. אמר לו: אתה הוא שנטעתו? אמר לו: אבי אבא. אמר:

בודאי מתנמנם הייתי שבעים שנה. ראה אתונו שילדה לו רמכים ובני רמכים. הלך לביתו. אמר להם: בנו של חוני המעגל היכן? אמרו לו: בנו אינו בעולם אבל יש בן בנו. אמר להם: אני חוני המעגל – ולא האמינו לו. הלך לבית המדרש. שמע חכמים אומרים: ברורה לנו שמועה זו עכשיו כבימיו של חוני המעגל שכשהיה נכנס לבית המדרש – כל קושיה שהיתה להם לחכמים היה משיבה. אמר להם: אני חוני – ולא האמינו לו. ולא נהגו בו כבוד כראוי לו. חלשה דעתו וביקש רחמים – ומת. אמר רבא: זהו שאומרים הבריות "או חבר או מוות".

התקופה שבה חי ופועל חוני היא סוג של תקופת ביניים. חוני המעגל שנענה בגשמים חי במאה השנייה לפני חורבן הבית השני, בתקופת החשמונאים. בתקופה זו בית המקדש אמנם עומד על תילו, אך ההנהגה היהודית בארץ כפופה לשלטון הצדוקי שרדף אותה והתנכל לה, והיא נזקקה לכוח רב ולהתנהלות בלתי-מתפשרת בדמותו של רבי שמעון בן-שטח, נשיא הסנהדרין, כדי להילחם על צביונם התורני-פרושי של החיים בארץ, ולהצליח לשמר אותם. חוני שיסן שבעים שנה (שהוא סבו של חוני שנענה בגשמים) חי בתקופה שבין בית ראשון לבית שני.

חוני המעגל הוא דמות תנאית המתקשרת בתודעה הקולקטיבית לחכמי המשנה ולהנהגה הדתית-רוחנית של העם, שעסקו לכאורה בעיקר בדיונים בית-מדרשיים ובמימושם בפעולות הלכתיות הקשורות לעבודה הדתית של האדם מול בוראו. בתהליך בירור דמותו של חוני באמצעות היצירות השיריות, ננסה לגלות את מקומן האמתי של "הפונקציות הרוחניות" של ההנהגה וחכמיה, בעניין התשתית לעמידת האדם מול בוראו.

תהליך הבירור של תמונת התרבות ומערך הנורמות של היהדות שעל ספה של גלות, כחלק מהליך של הבניית ההווה מחדש, מתבקש במיוחד בעקבות חורבן זה, וממנו עולה – על פי שתי גרסאות הסיפור – כי האבדן מהווה תנאי הכרחי להתחדשות. כפי שנראה בהמשך, התחדשות החיים בהווה מתבססת על העבר, שחלק ניכר ממנו מתייחס לזיכרון הקולקטיבי והאישי (המזוינים זה את זה הדדית). לשם בניית ההווה אנו מחפשים אחר "עבר שמיש"¹. יחד עם זאת, בשעה שהחיפוש והבירור, המבקשים את ההתחדשות הקיומית בהווה, הם תוצר של

1 "usable past" – ביטוי שטבע דוד רוסקיס: Roskies, David g. *The Jewish Search for a Usable Past*, Bloomington: Indiana University Press, 1999, p.14

חורבן ואָבֶרן, יש צורך בחשיפת השלבים ההכרחיים שבכוחם לאפשר את השבת הזוהרת האבודה למקומה הברור, היציב והמכונן. במילים אחרות, תקופת הביניים היא "השלב הלימינלי" (שלב הסף התודעתי²), הדומה לשהייה ברחם, מחד גיסא, ולסוג של ליקוי חמה, מאידך גיסא. מצב זה מאפשר מרחב של בירור, של חיפוש ושל מוכנות לשמוע, במובן הנקי והפנוי ביותר, דווקא משום שהוא שלב ביניים, שלב המכין את הבאות מתוך תקווה עמוקה שהעתיד יהיה נכון ומתוקן.

לאור זאת ניתן לומר, באמצעות המינוח שטבע פרויד בחיבורו "אָבֶל וּמְלַנְפוֹלְיָה"³, כי אנשי דורו של חוני, דור המשבר והחורבן, הם "אָבֶלִים מלנכוליים". המלנכוליה גורמת להם לשקוע באבל עד כדי איבוד האני שלהם ושכחת הסיבות והגורמים למשבר ולחורבן. הם חיים במרחב של אשליה המונע מהם את היכולת לאתר מחדש את זהותם ומתוך כך לשקם, לרפא ולתקן אותה. הופעתו של חוני מסמנת שינוי של מרחב התודעה התרבותי, לכלל הפיכתו למרחב של פיכחון, היינו למרחב תודעה תרבותי המכיל גם את היכולת למצוא או לגלות מחדש את הזהות (הלאומית והפרטית).

משמעות נוספת שניתן לשייך לפעולותיו של חוני המעגל ניתן לגלות אם נצרף את שתי התמות הקשורות בדמותו של חוני – זו של "הנענה בגשמים" וזו של "הישן שבעים שנה" – לכלל גרסה סיפורית אחת. גרסה זו מעידה על מתח תמידי שהוא אינהרנטי לדרך הרצויה שבה יש לעבוד את הקב"ה. יש פער בין העמל המפרך, היום-יומי, השגרתי, הכרוך בתהליכים לטווח ארוך, המלווים בספקות רבים ובין מגע מיידית וישיר שאינו כרוך בתהליכים מייגעים, והוא מלווה בתחושת נדאות. פער זה מתעצם במיוחד לאור העובדה שאחד ממאפייני התקופה שבה חי ופועל חוני המעגל, הוא החיפוש אחר דרכים בעולם ללא נבואה, בעולם שבו הקשר עם הקב"ה אינו "ישיר וגלוי" כפי שהיה עד לא מזמן, בתקופה שבית המקדש והנביאים היו קיימים.

בדיון המונח לפתחנו, חבורת "משוררי חוני" מונה למעלה מארבעים יוצרים, המתפרשים על פני כמאה שנים.

2 מושג שטבע ויקטור טרנר בספרו, התהליך הטקסי: מבנה ואנטי-מבנה, רסלינג, תל-אביב תשס"ד, עמ' 88.

3 זיגמונד פרויד, אבל ומלנכוליה: פעולות כפייתיות וטקסים דתיים, מגרמנית: אדם טננבאום, רסלינג, תל-אביב תש"ס, עמ' 13.

מהעיון ביצירות השיריות שנכתבו בהשראת דמותו ומעשיו של חוני המעגל, נגלה שחשיבותו אינה מתבטאת בתחום הספרותי בלבד, אלא גם בתחום החברתי-מוסרי, ובהשבת האיזון הראוי הן לחיי הכלל הן לחיי הפרט, בבחינת השבת הזוהרת האבודה, הלאומית והאישית לציבור ולמרכיבים אותו בארץ. במסגרת יריעה קצרה זו נעיין בשתי יצירות בלבד. יצירות אלו יהוו עבורנו מקרי בוחן ודוגמאות שנוכל ללמוד מהן על האמירה המשותפת ליצירות כולן. היצירה הראשונה השיר שכתבה המשוררת הרצליה רז⁴ (תל-אביב התשכ"ו):

לחוני

באתי אליך חוני
לבקש,
לא גשם לשדות,
צחיח לְבָנִנו.
את השדות אנו חורשים אחד לאחד,
אין חברותא לתפילותינו.

חוני,
אבא של תקוות,
הב של תקוות,
הב גשם,
שְׁנָה של שובע,
תן טל חלומות
לְשָׁחוֹק את סלע לבבנו.

הוליכנו מעבר למיתות
של אין-חברותא.

4 נ' טברסקי, "לחוני", עיני מיתר, תל אביב תשכ"ו, עמ' 86.

בדומה לסיפור המקורי על היענותו של חוני המעגל בגשמים, המתחיל בפנייתו של הציבור לעזרתו של חוני לאחר שכלו כל הקצין, כך גם השיר הזה מתפקד כפנייה של הציבור לחוני המעגל. ואולם בניגוד למתהווה בסיפור, בשיר שלפנינו באה הפנייה לעזרת חוני לאחר שתפילתו נענית ויורדים גשמי ברכה המרווים את השדות. פניה זו מבקשת "לנצל" את יכולותיו המופתיות הנובעות מתכונותיו, ובעיקר ממעשיו ה"חסידיים", במטרה לחולל שינוי חברתי. הבקשה מופנית דווקא לחוני ולא לריבונו של עולם שהוא מקור הכול, משום שביסודה של הבקשה עומדת הסיבה למניעת הגשמים, שמצביעה גם על חוסר ההבנה, או ההכרה, הבסיסי של העם בסיבה זו, וממילא בצורך האמתי שהפועל היוצא שלו הוא ההיענות בגשמים – תיקון אנושי-חברתי. הדוברת בשיר מכריזה בכאב שהבעיה האמתית של הדור היא לא כליאת גשמים (בתחום שבין אדם לבוראו, אם כי זו התוצאה), אלא כליאת הלבבות (בתחום שבין אדם לזולתו) – "צחיח לבבנו". הבדידות האנושית קשה ומכבידה: אין עזרה הדדית בעשייה היום-יומית, "את השדות אנו חורשים אחד לאחד", והמציאות הקשה הזו גרמה למצב שבו "אין ציבור". אין חסד אנושי. אין חיבור. אין דאגה הדדית, "אין חברותא לתפילותינו". בבית השני מכנה הדוברת בשיר את חוני המעגל "אבא של תקוות", ובהיותו אב שיש באפשרותו לתת, היא מבקשת ממנו, "תקוות, גשם, שינה של שובע, טל חלומות". שלוש השורות בתחילת הבית השני של השיר מהדהדות סיפור נוסף המובא בחז"ל בהמשך להיענותו של חוני המעגל בגשמים – על מעשהו של חנן הנחבא (נכדו של חוני המעגל).⁵ בסיפור זה מודגשת העובדה ש"השליחים" המבקשים גשם הם תינוקות של בית רבן "שאינן מכירים בין אבא שנותן גשם לאבא שאינו נותן גשם". עובדה זו מסייעת להבנת המציאות החברתית-רוחנית שאותה מתארת הדוברת בשיר. העובדה שהתינוקות "תופשים בשולי גלימתו" של חנן הנחבא, המעידה על הבקשה שיתפלל בעבור הדור שנמצא במצוקה, אינה עובדה טכנית בלבד, אלא היא מצביעה על רמתו הרוחנית-מוסרית שהיא התנאי ההכרחי להיענות של הקב"ה לתפילתו. בקשת המים – אם

5 בבלי, תענית כג, ע"ב: חנן הנחבא, בן בתו של חוני המעגל היה. כאשר הצטרך העולם לגשם היו שולחים חכמים תינוקות של בית רבם אליו. היו תופשים אותו בשולי גלימתו ואומרים לו: אבא, אבא, תן לנו גשם! אמר לפני הקב"ה: רבונו של עולם! עשה בשביל אלו התינוקות, שאין מכירין בין אבא שנותן גשם [הקב"ה] לאבא שאינו נותן גשם. ומדוע קראו לו "חנן הנחבא"? – מפני שהיה מחביא עצמו בבית הכסא שלא יחלקו לו כבוד (תרגום: הרב עדין שטיינזלץ).

כגשם באופן זמני, ואם כטל באופן תמידי – מטרתה היא תיקון אנושי-חברתי, "לְשַׁחֵק אֶת סֵלַע לְבַבְנוּ". כעת שנתה נודדת. המציאות החברתית הקשה מדירה שינה מעיניה ומעיני שכמותה, ועל כן היא מבקשת ממי שזכה לישון שבעים שנה, "שינה של שובע".

עמדת המוצא התודעתית של השיר באה לידי ביטוי במטבע הלשון שנקשר בדמותו של חוני המעגל – "או חברותא או מיתותא", כאשר היצירה כולה סובבת סביב ההבנה שללא זהות חברתית, במובן של אחריות, רגישות ועזרה הדדית, אין קיום. כאשר הלב צחיח וסלעי יש צורך ב"טל" (טיפות מים תמידיות) שְׁיִשְׁקֶקוּ אותו במעגליות (בעקביות ובהתמדה) עד שיתעגל, ויביא לכך שמעשי היום-יום ייעשו ביחד, בחברותא, ולא "אחד אחד".

סיומו של השיר מעוצב כ"תמונת מראה" לתמונת סופו של חוני המעגל שבתלמוד הבבלי: הדוברת בשיר מבקשת מחוני תקווה כדי להאמין שניתן יהיה להגיע למציאות חברתית מתוקנת שבה לא יבקש אדם למות מפני שאין לו חברותא, אלא במיתה טבעית של שיבה טובה. הפנייה אל חוני נובעת מההבנה (הנלמדת גם ממכלול הופעותיה של דמותו של חוני המעגל בדברי חז"ל) שהצלחת תפילתו וההיענות אליו בגשמים הן פירות מעשיו הטובים כלפי הבריות, כמו גם העובדה שישן שבעים שנה. בשל כך בוחרת הדוברת בשיר לכנותו "אבא של תקוות" ומבקשת ממנו "הוליכנו", בבחינת גילוי הכיוון והדרך, אל מציאת הזהות החברתית האבודה ואל התהליך שיגרום להתעגלות הלב ולתיקון החברתי המיוחל.

היצירה השנייה היא השיר שכתבה המשוררת יהודית כפרי⁶ (תל אביב התשמ"ב):

חוני

הוא מהלך לו כאן
כמו חוני
שהתעורר אחרי שבעים שנה
ולא מבחין שהכל השתנה
בינתיים.

6 "כפרי, "חוני", קורנית, ספרית פועלים, תל אביב תשמ"ב, עמ' 24.

דבר ראשון, כשהוא פוקח עיניים
 הוא אומר: "אני אוהב אותך"
 לאותה אשה עצמה,
 הוא לא משגיח
 שכבר יש לה שִׁיכָה וקמטים
 וחיוך עייף ומר
 וכל השנים השחונות הללו
 וכמה מעט נשאר
 הוא לא מבחין בשום דבר,
 כי כל אותו הזמן שהוא מביט בעיניה
 באותו המבט הישן
 יורד בעולם ללא הפוגות

גשם רצון, גשם ברכה, גשם נדבות.

החוויה המודגשת ביותר בשיר זה היא האמביוולנטיות, ואולי בשל כך הדמות המתוארת כאן מזוהה כל כך עם חוני המעגל. האמביוולנטיות ניכרת בשתי אמירות מקבילות בשיר, לעתים עד כדי קושי להפריד ביניהן. האמירה האחת מציגה את הדמות באור חיובי, ואילו האמירה השנייה מציגה אותו באור חיור, אירוני משהו, ואולי אפילו שלילי. מצד אחד "הוא מהלך לו [...] ולא מבחין שהכל השתנה [...] הוא לא משגיח בשיבה בקמטים בחיוך העייף והמר ובשנים השחונות וכמה מעט נשאר. הוא לא מבחין בשום דבר". כלומר יש כאן תיאור של אדם שאינו מבחין עד כדי תחושה של אולי איזו "נכות רגשית". תיאור זה מעצים את השאלה היכן הוא היה כל השנים הללו. מנגד, "דבר ראשון, כשהוא פוקח עיניים הוא אומר: "אני אוהב אותך" [...] והוא לא משגיח בשיבה ובקמטים [...] כי כל אותו הזמן שהוא מביט בעיניה [...] יורד בעולם ללא הפוגות גשם רצון, גשם ברכה, גשם נדבות". במילים אחרות, הדמות אינה מבחינה, לא מפני שהיא אטומה או אולי "נכה רגשית", אלא דווקא בגלל רגישותה, דווקא בזכות היכולת המופלאה שלה להביט בעיניים. חוסר ההבחנה וחוסר ההשגחה משמעותן חוסר שיפוט, והיכולת להביט רק בעיניים מבלי לראות את חסרונותיו של הזולת. היא זו שבזכותה יורדים גשמי ברכה ורצון. בזכות הנדיבות והחסד שלו יורד גשם נדבות.

אולי האמביוולנטיות חזקה כל כך משום שהיא חיונית לאמירה המהותית בשיר. ההתלבטות החוזרת לאורך כל השיר מבנה את המהלך האנושי-חברתי. לכאורה, נדמה שחוסר ההבחנה וחוסר ההשגחה הן תכונות שליליות המביעות חוסר רגישות ואפילו התעלמות, אך מסתבר שההפך הוא הנכון. ההתבוננות שתביא לתיקון החברה היא התבוננות סלקטיבית במובן החיובי, שמשמעותה הוצאת התוך מן הקליפה, צירוף הסיגים, ראיית הטוב שבעומק תוך התעלמות מהלא-טוב שבחוץ. התבוננות מהסוג הזה היא התבוננות בונה, מפרה ומחייה – כגשם. התוצאה הישירה של התבוננות בעיניים בלבד היא גשמים, היא חיים. אמביוולנטיות זו מאפיינת גם את דמותו של חוני המעגל עצמו, גם מצד מעשיו, שנעשו על ידו כ"חסיד ואיש מעשה", כמעורב עם הבריות ופועל לטובתן, גם באמצעות מופת, אך גם כמי שנראה "כמגיס כלפי מעלה" (בבלי, ברכות יט, ע"א). כפילות זו מיוצגת במקור, בהתייחסות המורכבת של רבי שמעון בן שטח למעשהו, עד כדי כמעט נידוי, ובהתייחסות התומכת של בני לשכת הגזית. כך גם בתיאור הכפול של אחריתו, המתוארת בתלמוד הבבלי ככישלון להשתלב בעולם החדש מחד גיסא, ובתלמוד הירושלמי כהצלחה שמאירה לו פנים, תרתי משמע, מאידך גיסא.

החוויה המובילה את מהלך היצירה, על כל המשתמע ממנו לעיל, היא חוויית הזהות האישית המתהווה באמצעות ההתבוננות. "האיש שמהלך לו כאן [כמו חוני שהתעורר אחרי שבעים שנה] ולא מבחין שהכל השתנה", אינו מבחין ואינו משגיח בשום דבר לא מפני שהוא אטום או עיוור או תלוש, אלא להפך. ראייתו פנימית והיא נובעת מזהות ברורה ויציבה הניבטת "מאותו המבט הישן". מתוכו הוא מתבונן ב"אותה אישה עצמה" וכלפיה דווקא הוא מבטא את אהבתו, שכן היא אולי השתנתה חיצונית, אך זהותה הפנימית שאותה הוא מכיר ויודע ואוהב, נשארה כשהייתה. התכנסותו הפנימית, המעגלית, המכוונת את דרכה על פי זהותו הפנימית והברורה, זו בעלת ערכי הנצח, שאינה משתנה לאור אפנות משתנות, היא זו המאפשרת לו לפקוח עיניים פנימיות המתבוננות ברגישות ובקשב אל המציאות החיצונית, ובשל כך אינן מבחינות בשינויים החיצוניים – השיבה שנזרקה בשערה, הקמטים שחרתו השנים בפניה, החיוך העייף והמר וכמה מעט נשאר, אלא בזהות הפנימית הקבועה והיציבה המשתקפת בעיניה. ההתכנסות הפנימית המאפשרת את ההתבוננות האמתית, זו ש"אינה מבחינה בשינויים החיצוניים", היא המשפיעה חיים ורוב טובה וברכה באופן של תוצאה ישירה ואינהרנטית, על המציאות החיצונית, "כי כל אותו הזמן שהוא מביט בעיניה, /

[באותה אישה עצמה], באותו המבט הישן, / יורד בעולם ללא הפוגות / גשם רצון, גשם ברכה, גשם נדבות".

נראה לכאורה שהמהלך המותווה בשיר שלפנינו מבטא ברובד הגלוי ערכים שבונים מהלכים ונדבכים במישור האישי-הזוגי. אולם כוחה ועצמתה של יצירה זו ניכרים גם מהסמליות הניבטת מהרובד הסמוי והרחב יותר אל המישור הלאומי-החברתי. ההתכנסות המעגלית פנימה, השבה ומתבוננת "באותו המבט הישן" אל הזהות המקורית האמתית, במישור הלאומי והציבורי, היא זו שתכוון את ההתבוננות החיצונית "אל אותו הזולת", "באותו המבט הישן", ותניע את התהליכים החברתיים אל תיקונם ואל יציבותם ותשפיע "גשם רצון, גשם ברכה, גשם נדבות", על "השדות שבלב", כמו גם על "השדות שבעמק".

יתרה מכך, יצירה שירית זו חושפת את עומקה של האידאה המצויה בתשתיתה של התמה "שינה לשבעים שנה" שלה שני פנים. הפן האחד הוא האמון באדם, המקופל באמירה המסיימת את סיפור שנתו של חוני, "דאמרי אינשי או חברותא או מיתותא" [זהו שאומרים אנשים: או חברה או מוות]. אידאה זו מאזנת אידאה נוספת המשתמעת כאן והיא זו המבטאת גם את הפן השני של התמה במילים "וחמא עלמא חלף" [וראה שהעולם התחלף]. הזמן הוא אכן פונקציה של שינוי מתמיד והיעדרותו של אדם ממקום מסוים במשך שנים (ועל אחת כמה וכמה במשך שבעים שנה), תביא לידי כך שהוא ימצא את הכול שונה עד לבלי הכר. הוא זר למקום והמקום זר לו; אבל ישנו האדם המסוגל בהתנהגות הערכית-המוסרית שלו לשלוט בשינויי הזמן.

ואמנם, האהוב המונע מכוחה של האהבה, כמו גם מכוחו של המוסר, שולט במשמעי הזמן הפנימיים, תוך התעלמות מתעתועי הזמן החיצוניים, ובשל כך התבוננותו הפנימית, הנובעת מזהותו הברורה במוסריותה, באחריותה ובאהבתה, מחוללת חסד בעולם החיצוני בדמותו של "גשם רצון, גשם ברכה, גשם נדבות".

חסד זה מבטא את הזהות בין האדם לזולתו, כמו גם בין האדם לבוראו. ההתחקות אחר הופעות דמותו של חוני המעגל, כמו גם סקירת תקופתו ההיסטורית-תרבותית וגילוי מאפייניה הייחודיים, חשפו בפנינו את העובדה שהיא שבה להופיע דווקא בתקופות ביניים המתאפיינות, ביתר שאת, בבירור זהות ובחיפוש דרך, מתוך שבר הנובע מכישלון. העיון במאפייני תקופות הביניים

הללו, הביא אותנו למסקנה ש"מרחב תודעה מסופוטמי⁷ מלנכולי" זה מהווה בהכרח קרקע פורייה להתגלותו של חוני המעגל, משום שבניית ההווה והתחדשותו מיוסדים על שיקומו של הזיכרון הקולקטיבי, כחלק מניסיון שחזור של זהות שאבדה.

העיון בשני מקרי הבוחן מתוך קורפוס "שירי חוני המעגל", מעמיד בפנינו את העובדה המשמעותית שביסוד הביטוי המכונן שטבע חוני "או חברותא או מיתותא" מונחת התבנית המעגלית. קלקול החברה והמוסר גורם לאבדן תחושת קונצנזוס, אבדן של תודעת חיבור משמעותי לקולקטיב היהודי ולתרבותו. וכך, הדיאלוג הבין-טקסטואלי שמקיימות היצירות השיריות עם התמות הסיפוריות הקדומות על אודות חוני המעגל הוא קריטי למציאת הזהות שאבדה זה מכבר ולניסיון השחזור של הזיכרון הקולקטיבי.⁸ במילים אחרות, "משוררי חוני" מייצרים שיח ייחודי של זהות המבקש לכוונן חברה מתוקנת.

בתוך כך, נמצאנו למדים שהכינוי מעגל הוא הרבה מעבר להאדרה סמלית, והריהו בבחינת שם פרטי המורה על תכונותיו של הפרט החד-פעמי הנושא אותו. מבחינה זו אין הוא פרדיקט, אלא חלק הכרחי משמה הפרטי של הדמות שהיא חוני. התבנית המעגלית איננה רק שם פרטי של חוני, הדמות ההיסטורית, אלא היא המפתח להבנת התודעה של אפיסטמה,⁹ שחוני "נושא על צווארו" כדי להאיר את משמעותה. התבנית המעגלית מביעה את כפילות עמידתו של חוני ותביעתו, הן בפני הקב"ה הן בפני העם.

השימוש המשתמע מבירור תכליתי ומעמיק של המושג "מעגל", מכוון לשתי משמעויות: האחת רואה במעגליות סמל של שלמות קיום הלכתית הנדרשת מן האדם, שהיא שילוב של חובה בחסד, קיום של התבוננות בפרטי ההלכה, אך לא פחות מכך התבוננות בתווי פניו של הזולת. המשמעות האחרת רואה במעגל ייצוג היפרבולי של המציאות. המעגל של חוני מייצג מראה כפולת-פנים. השימוש

7 מושג שטבע ד"ר משה גולצ'ין במאמרו: "הטרטופיה עכשיו: התודעה המסופוטמית בספר 'אחים מן המדבר'", מעשה ספור: מחקרים בסיפורת היהודית ב, אוניברסיטת בר-אילן תשס"ט, עמ' 1.

8 באופן שהרב סולוביצ'יק מיטיב לבאר אותו בספרו "זמן חירותנו", אלון שבות, עמותת תורת הרב, תשס"ז, עמ' 145.

9 תקופה או עידן בתרבות – כהגדרתו של הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו, המבוארת בספרה של שרה מילס, מישל פוקו, רסלינג, תל-אביב תשס"ה, עמ' 88.

במראָה הכרחי לקיום החיים, בעיקר בעתות של משבר ומצוקה: התכונות במציאות מבעד למראָה חושפת את הדורש מילוי ותיקון. המעגל בראייה זו מדמה את המעגל של חוני ל'שלב המראה' (mirror stage) כדרך שהגדיר אותו הפסיכואנליטיקאי הצרפתי ז'אק לאקאן,¹⁰ שבו תלוי עיצוב התודעה העצמית של הפרט, באופן קיומי, בזולת.

במילים אחרות, השימוש שלנו במושג "תבנית מעגלית" בהקשר לדמותו של חוני המעגל, מכוון לשתי משמעויות המשלימות זו את זו. על פי המשמעות האחת, המעגליות מסמלת את החסד, את ההתנהלות של "לפנים משורת הדין". זו ההתנהלות ההולכת "יד ביד" עם הדין, עם השורה. זהו האופן השלם של קיום החיים היהודיים. זהו האופן שבו מקיימים את ההלכה במובן השלם שלה – "משפט וצדקה" (שמואל ב ח, טו). זהו המעגל היוצא מתוך השורה וחוזר אליה, בבחינת "אמת ומשפט שלום, שפטו בשעריכם" (זכריה ח, טז). על פי המשמעות האחרת, המעגליות היא מראה המשקפת את המציאות. השימוש במראה הכרחי לקיום החיים בעיקר בעתות של משבר וחיפוש דרך, כאשר המבט במראה, על המציאות המשתקפת ממנה, מאפשר מבט אובייקטיבי המחייב תיקון. באופן הזה המעגל הוא אבן הדרך המשמעותית ביותר, שכן הוא מכיל בתוכו את שני השלבים המהותיים ליצירת תהליך של שינוי ותיקון, ובעיקר להצלחתו: השלב הראשון הוא ההכרה בסיבות שהביאו לתקופת המצוקה והחורבן (זו בעיקר פעולת ההשתקפות במראה), והשלב השני הוא הצבת הפתרון הראוי והנכון לכינון מציאות מתוקנת ובונה (זו בעיקר פעולת השורה המתעגלת ומתיישרת, ושוב מתעגלת ומתיישרת, וחוזר חלילה).

התייצבותו של חוני במרכז המעגל מציבה "דרישה" מן הקב"ה ובה בעת גם מעמו הסגולי הנבחר: חוני ה"חסיד" מבקש חסד הן מהקב"ה הן מהעם. בקשת החסד מהקב"ה, כתנאי ראשון, נובעת מהדיעה שאמנם מצד הדין ראוי הציבור לעונש של חורבן וגלות על חטאיו, אך העונש לא יועיל אלא רק יחמיר את המצב, שכן משמעות השחתת הדרך והחברה נובעת ביסודה משכחת העם את אלוהיו, כלומר העם איבד את זהותו הקולקטיבית. וכך, בהיעדר זהות – אין אחריות. באופן סמלי, ההיענות לגשמים מהווה אמצעי למציאת הזהות האבודה, וממילא למציאת הדרך הראויה לחידוש ולתיקון פני החברה ויציבותה. מילוי התנאי

10 יצחק בנימיני, השיח של לאקאן, רסלינג, תל-אביב תשס"ט, עמ' 32.

הראשון, היינו ההיענות של הקב"ה לנהוג עם עמו בחסד, תלול את הדרך לתביעת האחריות, האישית והקולקטיבית, למעשיהם של הפרט והציבור גם יחד, כמעשים המבטאים את הזהות היהודית הברורה והראויה, במובנה הקיומי והשלם, ב"משפט וצדקה".

בתוך כך, משמעותי לגלות ש"משוררי חוני" מאירים מרכיב ארס-פואטי חשוב בתהליך אמנות היצירה, שכן "קורפוס שירי חוני" מלמד שהיצירה השירית מטילה על כותבה תפקיד כפול: בתפקידו האחד המשורר הוא "חוני המעגל", המתכסה תחת מעשה היצירה תוך התבוננות פנימית המאפשרת פרשנות מפוכחת של המציאות החיצונית. בתפקידו האחר מעורר המשורר ומקים לתחייה את דמותו של חוני המעגל ומאפשר לה בכך לכונן ולחדש "בכל דור ודור" את הזהות הקולקטיבית והאישית, המקורית והראויה, המהווה את היסודות המהותיים והחיוניים לבניין החברה ולתיקונה. הידרשות המשוררים לטקסטים הראשונים, המספרים את סיפור דמותו של חוני המעגל, פורשת את קפלי דמותו ונפתולי התפתחותה ומפיחה בה חיים חדשים, המהווים את הרוח המחייה את "העצמות היבשות" של הפרט ושל החברה גם יחד. במילים אחרות: היצירות שנכתבו על אודות חוני המעגל בשירה העברית החדשה הן חלק מהותי ובלתי נפרד מעצם טבעו של "המרחב המסופוטמי" ושל תהליך הברור ומציאת הזהות, ותיקון החברה והפרט.

העיון ביצירות, כמו גם בזיקות שלהן לאגדות חוני המעגל, מאפשר את ההבנה ש"הפונקציות הרוחניות" שאותן ממלא חוני המעגל, מתייחסות בעיקר להשלכותיהן הקיומיות, החברתיות והמוסריות. השערה זו מאירה כיוון מרענן, ואפילו מהפכני, בוודאי בהקשר הלא רגיל והמקובל של חיי היום-יום, שכן חוני המעגל הוא דמות תנאית, המתקשרת בתודעה הקולקטיבית לחכמי המשנה ולהנהגה הדתית-רוחנית של העם, שעסקו לכאורה בעיקר בדיונים בית-מדרשיים ובמימושם בפעולות הלכתיות הקשורות לעבודה הדתית של האדם מול בוראו. ואולם מתברר ש"הפונקציות הרוחניות" של עמידת האדם מול בוראו, מוצאות תחילה את מקומן בעמידה ובהתנהלות של האדם מול זולתו ומשמשות כבסיס הכרחי לעמידתו מול בוראו. אמנם כיוון זה איננו חדש כלל ועיקר והוא מוצא את ביטויו באופן רחב, עמוק ומקיף במקרא ובספרות חז"ל לגוניה, אך במצוקות העתים הארוכות נוצרה הבחנה בין עיקר לטפל, כביכול, והתחום ההלכתי העוסק בעניינים שבין אדם למקום תפס בתודעה הקולקטיבית מקום עיקרי, גם "על חשבון" התחום ההלכתי, ובעיקר המעשי, העוסק בעניינים שבין אדם לזולתו.

נראה כי ייחודה של התבנית המעגלית מהווה גם אופק פרשני אפשרי העונה לשאלה: מה היה במעשהו של חוני להביא להצלחה במקום שבו כשלו חכמים? נראה שההקפדה של החכמים על המהלך ההלכתי, המתבקש לעת שכזו, הייתה חסרה את ההקפדה על האמת ההלכתית השלמה של דברי הנביא יואל: "וגם עתה נאם ה' שבו עדי ככל לבבכם, ובצום ובבכי ובמספד: וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה'" (ב, יב-יג). חוני מוסיף את מעגל החסד לשורת הדין. חוני מבקש להחזיר את העולם ואת החברה האנושית למקומם האופטימלי השלם, מקום שבו משתלבים, באופן פנימי-קיומי, הדין והחסד, השורה והמעגל, בבחינת קביעתו של רבי יוחנן: "לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עבדו לפני משורת הדין" (בבא מציעא, ל ע"ב). במילים אחרות, הקיום ההלכתי דורש התמודדות קשובה ומתבוננת שמטרתה איזון הכרחי, אינהרנטי, בין "משפט" ל"צדקה". התבנית המעגלית של חוני, העומד לפני בוראו מחד גיסא, ולעיני העם מאידך גיסא, מסמלת את שלמות הקיום ההלכתי הנדרשת מן האדם. זהו קיום שתובע בדין, אך בשעת הצורך, מתוך התבוננות רגישה וקשובה למציאות הסובבת, הוא מתעגל ומוצא את דרכו בצדקה. זהו קיום של חובה בחסד; זהו קיום של התבוננות בפרטי ההלכה, אך לא פחות מכך – התבוננות באדם. חוני עומד לפני מוריד הגשמים במעגל, בהיותו "חסיד ואיש מעשה"¹¹ השלם בהתנהלותו ההלכתית, ומתוך המעגל הוא תובע גשמים. באותה מידה עומד חוני בפני העם ומתווה להם את הדרך היחידה לירידת הגשמים. השבת הזהות האבודה של העם שמקומו בציון תתאפשר בהתנהלות מעגלית, זו שיש לה מסגרת הלכתית אך היא עגולה. זו גם משמעותה המכוננת של שזירת האגדות בתלמוד, כחלק בלתי נפרד מן הדיונים ההלכתיים.

התבנית המעגלית שיוצר חוני והמאפיינת אותו, בהיותה שזורה בתוך הדיון ההלכתי של ההנהגה הדתית המבקשת מענה מעשי למציאות הקשה של הבצורת, נותנת מענה לא רק באמצעות הגשמים היורדים כ"גשמי רצון ברכה ונדבה" (משנה, תענית ג, ח), אלא בעיקר כסוללת דרך להנחיית הפעולות ההלכתיות, וכזו המספקת מבט-על ותודעת-עומק למציאת התיב הנכון של ההלכה, המאפשר תיקון חברתי, או במילים אחרות: עבודת ה' שלמה.

11 הגדרה כפולת-פנים זו של חוני עולה מדברי התוספתא למסכת תענית ב, יא.

נראה שמתבקש להסיק מן הדברים שהבאנו עד כה שהופעתו של חוני מבקשת לכונן תודעה חברתית-תרבותית חדשה, או שמא נכון יותר לומר להעלות מן הלא-מודע האישי והלאומי תודעה חברתית-תרבותית העשויה לאפשר מהלך של תיקון חברתי, מוסרי ותרבותי המקופל בדמותו של חוני המעגל גיבור התרבות. יש שתודעה זו מתבטאת ביצירות השיריות על דרך השלילה, ויש שהיא מתבטאת על דרך החיוב, אולם נראה שהמכנה המשותף לכל היצירות הוא התייחסות מוסרית-חברתית המבקשת מוצא של התפכחות ממצב של מלנכוליה לתודעה ולמרחב של אבל; מקיום של טשטוש תודעתי ושיבוש של זהות לחשיפתן ולעיצובן מחדש.

חוני המעגל מתפקד כ"גיבור תרבות"¹², במובן הכפול של המושג המקורי: ביכולתו לחולל מהפכה באופן ההתבוננות שלנו במציאות וביכולתו להיות מוערך על ידי הציבור שבתוכו הוא פועל, למשל באמצעות אמירותיו שאותן מרבים לצטט. מובנים אלו אכן משתקפים בגרסאות השונות, הן בסיפור ההיענות לתפילת חוני להורדת גשמים הן בסיפור שנתו במשך שבעים שנה. אולם נראה שלא רק חוני או דמותו בלבד משמשים כ"גיבורי תרבות", אלא אף הטקסטים השיריים עצמם. יצירות אלו מבקשות לחולל שינוי בהשקפת עולמו של הקורא, עדי כדי שידוד מערכות חברתית-תרבותי או למצער עיצובו מחדש לשם תיקון המציאות החברתית והתרבותית שהוא נתון בה. כל זאת דווקא בהתעוררות המתהווה בתקופות "בתר-חורבניות" המזמנות בירור והתבוננות, החל בזוהר הבסיסית-הייחודית ועד להתנהלות המתחוללת לאורה, והמחפשות דרך מתוקנת ויציבה לטווח הרחוק. אולם חוני המעגל מתפקד כ"גיבור תרבות" מסוג של "עוף החול"¹³, בהיותו "קם לתחייה" בתקופות מסוימות ו"ישן" בתקופות אחרות. על

12 את הכיוון הנוכחי להגדרת המושג "גיבור תרבות" שאבתי ממאמרו של ד"ר דוד גורביץ', "פוקו כגיבור תרבות", המופיע באתר האינטרנט של "האגודה הישראלית לפסיכותרפיה פסיכואנליטית" [iapp]:
http://www.iapp.org.il/upload/art_1026.doc?PHPSESSID=f0d8b4c044cf1d1a6cb76828931833ec

13 תיאור עוף החול מובא במדרש בראשית רבה יט, ה, ובמדרש ילקוט שמעוני, איוב כט, תתקיז: "ואומר 'עם קני אגוע וכחול ארבה ימים'. רבנן אמרין כיון שאכלה חוה פרי האילן האכילה את הבהמה ואת החיה ואת העופות הכל שמעו לה חוץ מעוף אחד ושמו חול דכתיב וכחול ארבה ימים, דבי רבי ינאי ורבי יודן ברבי סימון, דבי רבי ינאי אמרי אלף שנים הוא חי ולסוף אלף יוצאה אש מקנו ושורפתו ומשתייר בו כביצה וחוזר ומגדל אברים וחיה, רבי יודן בר סימון אמר אלף שנים הוא חי ולסוף אלף שנים גופו כלה וכנפיו מתמרטין ומשתייר בו כביצה וחוזר ומתגדל אברים וחיה. אמר ליה שם רבה לאליעזר: אורשינא [עוף ושמו חול] חמתייה אבא דהוה גני בספנא [ראה את אבא שהיה שוכב בחדר

העובדה שחוני המעגל "מתעורר" בכל פעם מחדש משנתו הארוכה דווקא בתקופות משבר פוסט-חורבניות, בדומה ל"עוף החול" המיתולוגי שקם מחדש לתחייה בהיותו נוצר מן האפר של קודמו, מעידה כאמור אספקלריה אידיאלית המוארת כאן באור נוסף. כאשר יכולתו לחולל מהפכה באופן ההתבוננות של הציבור "המעורר" אותו כדי לפעול בקרבו ולסלול דרך לתיקון בתחום החברתי-מוסרי, בראש ובראשונה, אינה יוצאת מן הכוח אל הפועל כיוון שמתברר בדיעבד שהציבור אינו בשל להפנים את השקפת העולם הייחודית שלו. הוא "נרדם" לתקופה נוספת עד שיידרש צורך נוסף של הציבור בתקופה אחרת ל"עורר" אותו מ"שנתו".

במילים אחרות, המעגל של חוני הוא "תעודת הזהות" שלו, המשקפת את מהותו ואת השקפת עולמו על השלכותיהן. ייחודיותו של חוני המעגל מתבטאת במעגל שמהווה סוג של "על מקום" או "אל מקום": חוני מתכנס במעגל לא רק כדי להגיע לריכוז מוחלט הדורש התבוננות פנימית ומתוך כך להתפלל "מקירות לבו"¹⁴ ולהיענות, או כדי להעיד על רצינות כוונותיו וטהרת מניעיו שיהוו סיוע לתפילתו, אלא גם כדי להעיד על העובדה שכל מהותו, השקפת עולמו ומעשיו, נובעים ממקום שאינו בתחום השיפוט הרגיל של הציבור שבתוכו הוא פועל או שאותו הוא מנסה לעורר. חוני המעגל הוא מעבר לחוקי הזמן, המקום והמרחב החיצוני שאליו הוא "מתעורר", שכן המדד לחוקים המנחים אותו הוא פנימי אך עליון, ללא פניות אישיות. זו גם הסיבה לאופן פנייתו ולבחירת המילים שבאמצעותן הוא מתפלל אל ריבון העולם על הגשם.

כאמור, עמידתו של חוני בתוך המעגל מייצגת עמידה כפולה, כאשר המעגל משמש כמראה שאף היא משקפת לשני פנים. חוני עומד לפני הקב"ה מחד גיסא, ובפני העם מאידך גיסא. המראה שמציב חוני מופנית כביכול גם כלפי הקב"ה, וגם כלפי העם. להשתקפות הניבטת ממראה זו יש מכנה משותף, אך השלכותיו שונות. חוני המעגל מודע היטב לעובדה שמצד שורת הדין העם ראוי לעונש של חורבן לגלות כיוון שהשחית את דרכו. אולם חוני מודע לעובדה משמעותית נוספת המסתתרת בין קמטיו של הגמול בכלל ושל העונש בפרט, על ההיסטוריה

ספון] דתיבותא, אמר ליה אבא [כשהתיישב, אמר לו אבא] לא בעית מזוני [אין אתה רוצה מזונך?], אמר לו: חמיתך טרידא ולא בעינא קא מצערך [ראיתך טרוד ולא חפצתי לעמוד ולצערך]. אמר לו: יהא רעוא דלא תמות [יהי רצון שלא תמות], הה"ד [זהו שאמר הכתוב]: עם קני אגוע וכחול ארבה ימים".

14 בבלי, ברכות י, ע"א.

הרוחנית שלו שבאה לידי ביטוי אוהב ונוקב גם יחד במגילת איכה (ה, כד): למה לְנִצַּח תִּשְׁכַּחְנוּ – אמרה כנסת ישראל לקב"ה: "למה לנצח תשכחנו?" – למה לך "לְנִצַּח" אותנו? האם בשביל ניצחון שלך תשכחנו? את מי תרצה לנצח? – תן להם שאלתם, ו"השיבנו ה' אליך ונשובה"¹⁵. כלומר, בידוע הוא שהגמול על מעשי האדם הוא אחד מעמודי הנהגת הקב"ה את העולם, אולם חוני עומד במעגלו וטוען כלפי ריבונו של עולם שאמנם מצד הדין ראוי הציבור לעונש של חורבן וגלות על חטאיו, אך העונש לא יועיל אלא רק יחמיר את המצב, שכן משמעות השחתת הדרך והחברה נובעת ביסודה משכחת העם את אלוהיו, כלומר העם איבד את זהותו הקולקטיבית. וכך, בהיעדר זהות אין אחריות. היינו, אדם אחראי למעשיו רק בתנאי שהם נעשים מתוך זהות ברורה הקובעת את בחירותיו, אולם כאשר אדם מאבד את זהותו ובשל כך אינו מודע לה ולהשלכותיה, אין הוא אחראי למעשיו. חוני המעגל מבקש שהקב"ה ינהג בחסד כדי לכוון מחדש את מושג האחריות (Accountability).¹⁶ מושג זה ניתן לשחזור ולשיקום אך ורק מתוך בנייה מחדש של זהותו הקולקטיבית של העם, זו המהווה תנאי לתביעת האחריות מהקולקטיב על כל אחד מחלקיו, כמו גם (ואולי בעיקר) על מנהיגיו, שמשמעותה נשיאה בתוצאות הבחירה החופשית ובמעשים הנובעים ממנה.

במילים אחרות, עמידתו של חוני במעגלו מסמלת את בקשת החסד מהקב"ה כדי לאפשר בניית חברה מתוקנת ויציבה המסוגלת להתנהל, אינהרנטית, על פי התנאים היסודיים שעליהם השתית הקב"ה את עולמו, ואת הפרטים המרכיבים את החברה המתקיימת בתוכו. ואמנם, יצירת קרקע פורייה המכשירה את המסוגלות של החברה לתפקד כיצור אורגני מתוקן ובר-קיימא תלויה במודעות עמוקה, מהותית וברורה לזהותה, ובעיקר למשמעויותיה ולהשלכותיה. חלק מרכזי במודעות זו קשור בהשבת הזיכרון הקולקטיבי המכונן את התודעה הלאומית והתרבותית של החברה, שכן מודעותה של החברה לעברה מהווה כלי מהותי לכינון ולקיום אמונות ההווה וערכיו המנביעים את המעשים המחוללים אותו. היינו, הזיכרון הקולקטיבי הוא אחד הכלים החשובים בהטענת משמעויותיה של מציאות ההווה. אולם בהקשר החברתי לא די בכך. חוני המעגל

15 יוסף פאצאנאווסקי, פרדס יוסף: על חמישה חומשי תורה, מסורה, לודו' תרצ"ט 1939, ג: ויקרא, עמ' רלו.

16 כפי שביאר אותו מוריס האלבווקס: Halbwachs, M. *On Collective Memory*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1992, p. 46.

מבקש להצביע על כך שהזיכרון הקולקטיבי, יותר משהוא עדות לדבר מה שהתרחש בעבר הרחוק או הקרוב, הוא עדות לתחושת מחויבות לאומית וערכית. חוני מעז "להציב" את המראה כלפי הקב"ה דווקא מפני שהוא כ"בן בית" לפניו. זהותו ברורה ומחויבותו לקב"ה בכלל, ולחסד בפרט, ברורה וניכרת, והוא מבקש את החסד: "איני זו מכאן עד שתרחם על בניך", באמצעות הורדת הגשמים שלא בעתם, הן מצד תקופת השנה הן מצד מצבו המוסרי-רוחני של העם, כסמל לחסד בפרט ולאופן התנהלותו של הקב"ה בכלל. אולם לא די בכך. חוני, במילותיו ובמעשיו, מבקש להשיב את הציר המכונן והמסובב של התודעה הקולקטיבית, את אבן השתייה שממנה הושתתה, קוסמוגונית, זהותו של עם ישראל – את הקב"ה, ואת המחויבות לתורתו, על הדין ועל החסד שבה גם יחד. מהות זו נלמדת משמותיו של הקב"ה המייצגים את מהות עצמותו והווייתו (המובנת במגבלותיה האנושיות) באמצעות אופן התנהלותו בעולם, המהווים את קיומו בעולם, בבחינת "זה שמי לעלם וזה זכרי לדר דר".¹⁷ לאור זאת, זיכרון שמו של הקב"ה ו"קיומו" לדורות יכול להתקיים אלא באמצעות זיכרונה הקולקטיבי, המונע על ידי הציר האלוקי המכונן אותה, של חברה המתקיימת לדורות. אולם לאחר כינונה של חברה שזהותה עמוקה וברורה, ומתוך כך אחראית היא למעשיה, מפנה חוני את צדו השני, העיקרי, של מעגלו ומשקף לעם את תביעתו לאותה התנהלות עצמה, בינם לבין עצמם, בחסד.

בהקשר זה מפתיע ומרענן לחשוף את "מראת המעגל" של חוני גם בסוגיית "זמן הגאולה",¹⁸ ב"ויכוח" שניטש כביכול בין עם ישראל לקב"ה, מזמן שגלינו

17 שמות ג, טו.

18 בבלי, סנהדרין צז ע"ב: "אמר רב כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים ושמואל אמר דיו לאבל שיעמוד באבלו כתנאי רבי אליעזר אומר אם ישראל עושין תשובה נגאלין ואם לאו אין נגאלין אמר ליה רבי יהושע אם אין עושין תשובה אין נגאלין אלא הקדוש ברוך הוא מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירן למוטב תניא אידך רבי אליעזר אומר אם ישראל עושין תשובה נגאלין שנאמר שובו בני ישראל ארפא משובותיכם אמר לו רבי יהושע והלא כבר נאמר חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו חנם נמכרתם בעבודת כוכבים ולא בכסף תגאלו לא בתשובה ומעשים טובים אמר לו רבי אליעזר לרבי יהושע והלא כבר נאמר שובו אלי ואשובה אליכם אמר ליה רבי יהושע והלא כבר נאמר כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון אמר לו רבי אליעזר והלא כבר נאמר בשובה ונחת תושעון אמר לו רבי יהושע לרבי אליעזר והלא כבר נאמר כה אמר ה' גואל ישראל וקדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו אמר לו רבי אליעזר והלא כבר נאמר אם תשוב ישראל נאום ה' אלי תשוב אמר לו רבי יהושע והלא כבר נאמר ואשמע

מארצנו: הקב"ה אומר "תשובה קודמת לגאולה" ואילו ישראל אומרים "גאולה קודמת לתשובה" ומנמקים בטענה הניצחת כביכול: "יחיד ורבים – הלכה כרבים". בהקשר זה ניתן לומר ששלושת סוגי הגשמים שבהם נענה חוני בתפילתו מסמלים את ה"ויכוח" הזה. שני אופני הגשם הראשונים, "גשמים מנטפים" ו"גשמי הזעף", מבטאים את דעתו של "יחידו של עולם" בדין, אך משמעותם כליה לעם היושב בארץ. האופן השלישי, בדמותם של "גשמי הברכה", מבטא את החסד שנעשה לפני משורת הדין כדי לאפשר לעם למצוא את זהותו מחדש, בחסד, ובאמצעותה לכונן חברה מתוקנת ויציבה אשר ניתן וראוי לדרוש ממנה אחריות למעשיה.

במילים אחרות, חוני המעגל מבקש לבנות מחדש את הזיכרון הקולקטיבי על הציר המרכזי הסובב אותו – הברית בין הקב"ה לעם ישראל, שמשמעותה יצירת זהות בין העם לאלוקיו בשלב הראשון ובינם ובין עצמם בשלב השני. לאחר ביסוסו של השלב השני ניתן להחזיר את הגמול (היינו השכר והעונש) כאמצעי לשימור הזהות וקיומה.

ואמנם, עמידתו של חוני במעגלו מכריעה ב"ויכוח" כדעת הרבים, היינו שגאולה קודמת לתשובה, אך לא משום צדקתם של עם ישראל אלא דווקא משום צדקת דרכו של אלוהי הצדק. ואולם, גילוי הצדק האלוהי בתקופות של שבר ואבדן, "כאשר כלו כל הקיצין", מתאפשר באמצעות החסד בלבד. המפתחות לבניית הזיכרון הקולקטיבי מחדש ולמציאת הזהות האבודה נמצאים בידי של חוני מפני שמעגלו הוא "מראת החסד" המשקפת את שורש הבעיה, כמו את שורש הפתרון. יתרה מכך, חוני המעגל נרדם לשבעים שנה וכשהוא מתעורר הוא

את האיש לבוש חדים אשר ממעל למימי היאור וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה וגוי ושתק רבי אליעזר".

וכן בדברי המדרש המצוטט בספרו של רבי יוסף פאצאוואנסקי (לעיל הערה 15), עמ' רלו. דברים אלו שמע המחבר, כעדותו שם, מהגר"מ שפירא מלובלין, והם מבוססים על המדרש באיכה רבה ה, כא ומובאים גם בדברי הרב פנחס הלוי הורביץ מפרנקפורט בספרו פנים יפות: על חמישה חומשי תורה, מישור, בני ברק תשמ"ה, ב: ויקרא-במדבר-דברים, עמ' רטו: "כשישראל נגלו מארץ ישראל היה ויכוח בין כנסת ישראל והשם יתברך. כנסת ישראל אמרו 'הַשִּׁיבֵנו ה' אֱלֹהֵינוּ וְנִשְׁוֹבָה' [איכה ה, כא], וכביכול השיב הקב"ה "שובה ישראל" (הושע יד, ב) ונשיבה [כך מצוטט במקור!] אליכם – מקודם תעשו תשובה ואחר כך אחזירם לארץ ישראל [...] שבראשונה צריך לבוא הגאולה, ואחר כך יעשו ישראל תשובה, לפי שבפולוגתא בין כנסת ישראל [לבין הקב"ה, יש ויכוח בין 'היחיד לרבים'] וכביכול הלכה ורבים הלכה כרבים" כביכול רק יחיד, יחידו של עולם".

מוצא את עצמו בודד לחלוטין. אף לא אחד מבני משפחתו או מבאי בית מדרשו מזהה אותו, כך על פי הגרסה הבבלית, גרסת הגלות. כלומר, חוני יודע היטב בדידות מהי. חוני יודע היטב מה הן תוצאותיו של אובדן זיכרון קולקטיבי, עד כדי אבדן זהות, ועל כן הוא לבדו נמצא ראוי ונכון להתריע. בהקשר זה, דווקא הגרסה הארץ ישראלית של תַּמַּת, "חוני הישן שבעים שנה"¹⁹ מצליחה את שיבתו של חוני אל חיק משפחתו ובית מדרשו כיוון שזהו המקום היחיד שניתן לפעול בו למציאת הזהות האבודה של הלאומיות היהודית ולמימוש המתוקן והיציב. יתרה מכך, על פי גרסת הגלות הבבלית חוני המעגל משלם את מחיר "הגסתו כלפי שמייה" בסוג מסוים של "פְּרַת". חוני המעגל מת "מיתה כפולה". תחילה הוא נרדם לשבעים שנה ולאחר כישלון התעוררותו ושיבתו אל ביתו ואל בית מדרשו חלשה דעתו והוא מבקש למות. יחד עם זאת, חוני אמנם משלם מחיר כבד של "מיתה כפולה", אך דווקא מפאת תקפות טענתו ה"מעגלית" הוא זוכה להתעוררות ולתחייה בכל מקום ובכל זמן של בירור וחיפוש אמתי ונוקב. חוני המעגל זוכה "לקום לתחייה" בדור של תחייה לאומית, באמצעות יצירתם של משוררים רבים המבקשים להזכיר את מרכיביו של הזיכרון הקולקטיבי ולאפשר בכך את מציאת הזהות האבודה. משוררים אלו עומדים על "אבן הטועים" ומכריזים על אבדתם או על מציאתם. "משוררי חוני" יוצרים "דיסקורס של חוני" המכונן "אפיסטמת חוני". קלקול החברה והמוסר גורם להיעדר מרכיב שירת ההזדהות והחיבור העמוק לזהות היהודית, ומשום כך הדיאלוג הבין-טקסטואלי שמקיימות היצירות השיריות עם תַּמַּת חוני המעגל הוא אינהרנטי למציאת הזהות האבודה ולהשבת הזיכרון הקולקטיבי. שיח זה מייסד מכנה משותף המייצר זהות שניתן להציב כלפיה מראה. משוררי חוני מביעים בשירתם את מרכיבי שירת הזהות המבקשת לכוון חברה המתקיימת ומתחדשת בתיקונה.

בתוך כך, העיון ביצירות השיריות לאור המקורות החז"ליים מצייר אפשרות שלישית להבנת טיבו ומהות דמותו של חוני המעגל²⁰ – "החסיד המגיס". כוונתנו

19 ירושלמי, תענית ג, ט.

20 האפשרות הראשונה וכן השנייה באות לידי ביטוי ביחסי הגומלין שבין שתי התַּמַּת הסיפוריות על אודות חוני ובהן גם מתגלמת שניות: דמותו של "המעגל" כמי שהוא "בעל נס" מחד גיסא, וכ"מגיס", מתריע, מפגין כלפי שמיא במעשה שהוא על גבול החטא, מאידך גיסא. חוני, המכונה בתמה הסיפורית הראשונה "בן המתחטא לפני אביו", סופו שנקבר חי רק כדי לקום לתחייה אל מציאות אישית של ניכור ולתוך מציאות לאומית שבה החורבן הוא בגדר של עובדה מוגמרת.

בהגדרה זו אינה ב"שילוב" או בהצעת פשרה, אלא במובן זה ששתי צלעותיה של מהות זו הן מהותיות זו לזו ורק קיומן ההדדי מהווה שלמות בהבנת דמותו. החסד וההתרסה הכרחיים זה לזה הן כלפי שמייה הן כלפי הציבור בשל האופק הקרוב של החורבן והאבדן. חוני מגיס כלפי הקב"ה ותובע חסד דווקא מפני ששורת הדין טומנת בחובה את שכחת זכרו של אלוקי הצדק מהזיכרון הקולקטיבי. יחד עם זאת, לאחר בקשת החסד האלוקי, המסתיר בין קמטיו את השבת הזהות המוסרית-הרוחנית הראויה, עומד חוני ומגיס כלפי העם בתביעתו לחסד בין אדם לזולתו. כלומר, בתקופה של אבדן וגלות אבני הדרך ל"השבת האבדה" הן שתי פנים של שני שלבים: השלב הראשון הוא הבקשה להיענות בגשמים, היינו הגסת החסד כלפי שמיא, שמטרתה השבת הזיכרון הקולקטיבי, ואתו הזהות והאחריות. השלב השני הוא התביעה המוסרית מהקולקטיב, היינו הגסת החסד כלפי הציבור. במילים אחרות, יצירת זהות בין העם ובין אלוקיו היא תנאי ליצירת זהותו של העם כחברה האחראית לעצמה ולבוראה. שני צדי המראה הללו יביאו לכינונה של חברה בעלת זהות ברורה ויציבה שאדניה הם דין וחסד, בכפיפה אחת, בבחינת "ינחני במעגלי צדק למען שמו" (תהלים כג, ג). בהקשר זה, הפסוק שעליו מצטער חוני כל ימיו, "בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחלמים" (תהלים קכו, א), מעצים את "מראת חוני" כפולת הפנים: הפסוק מעיד על קיומה של "מחזוריות רוחנית" בעולם – חורבן-גלות-גאולה. ההבטחה של הקב"ה עוד מימי נח²¹ שמחזוריות חידוש העולם לא תבטל, מתקיימת, אך אין די בכך! מחזוריות התהוות העולם היא הבסיס שממנו נדרש האדם לבנות, ובעיקר לתקן את הדרוש תיקון ולהתקדם. הקב"ה "ממלא את חלקו" בהתחדשות המחזורית, אולם המוני העם נשארים בגדר "חלמים". תנועת המעגליות של "עולם כמנהגו נוהג", בהקשר זה, היא תנועה מנוונת, ובמובן האירוני היא זו הגורמת לחורבן ולגלות הבאים. הרי כל תקופה מחזורית של חורבן-גלות-גאולה מהווה הזדמנות נוספת, בכל פעם מחדש, לבניין ולתיקון, מתוך "תודעה מעגלית-ספירלית", שכן שלב החורבן והגלות אינם הכרחיים כלל ועיקר! השלבים הללו מתקיימים רק אם אין שינוי לטובה באופן מהותי ויסודי, פנימי, עמוק ומשמעותי, בהתנהלות הציבורית והפרטית על כל שלוחותיה. במילים אחרות, ה"התעוררות" של חוני המעגל מתרחשת בכל שלב ביניים "פוסט-חורבני" המהווה הזדמנות לבחינה היסטוריוסופית של מצב החברה היהודית באופן של עיון בקורות העבר, על

התנהלויותיהם הפנימיות – הציבוריות והפרטיות שלו מחד גיסא, ועל ההתרחשויות החיצוניות שהיו מנת חלקו, שלא בטובתו, מאידך גיסא. כל זאת כדי לעצב את ההווה ואת העתיד באופן שונה ומתוקן, שיאפשר בניין חברתי, מוסרי ורוחני תקין, ובעיקר יציב. התודעה הספירלית נובעת מתחושה עמוקה של אחריות השייכת מטבע ברייתה להתנהלות ריבונית שאמורה להיות מנת חלקם של שלבי הבניין והגאולה בתקופה ה"פוסט-חורבנית", בניגוד לשלב הגלות. ריבונות זו פירושה בירור הזהות היהודית וייחודה, הגדרתה ויישומה, מתוך אחריות וערבות, מתוך התחדשות מהותית המביאה לתיקון בטווח הקרוב, ולחיי נצח בטווח הרחוק, שכן ההכרה בריבונות שלך כמציאות פירושה הכרה בזהותך כמהות.

בסיום הדברים ניתן לומר כי הדיון וההתחקות אחר השיח הבין-טקסטואלי מבקש לתת פתח של מענה לשאלת בירור ההווה, מבחינה ערכית, אך לא פחות מכך מבחינה מעשית, מתוך ההתבוננות במרכיבי הזיכרון הקולקטיבי. בהיותו שיח המורכב אינהרנטית מהפריה הדדית, מ"נתינה וקבלה" מעגליים, הוא מכונן את היצירה המאוחרת ומחדש את היצירה המקורית, ושתייהן גם יחד מכוננות את החברה. השיח הבין-טקסטואלי מהווה אחד הכלים המשמעותיים בבירור הזהות הקולקטיבית והאישית, בכינון ההווה על בסיס העבר, בשל ייחודה של מהות היצירה היהודית המתפקדת בשתי רמות בעת ובעונה אחת: ברמה העכשווית, שבה היא מתחדשת על פי האקלים התרבותי בן הזמן, וברמה האחדותית, שבה היא ממשיכה לשאת ולתת עם הקנון הרוחני שלה המטעין ומרבה אותה באיכויותיו הקנוניות, הזהותיות. לאור זאת אנו מרהיבים עוז בנפשנו לומר שספק אם היצירות השיריות היו מקבלות את מלוא עומק משמעותן החד-פעמית והחדשנית בלא הממד המרכזי שלהן – התכונה הרפרנציאלית, היינו בהיותן שירי התייחסות אל סיפורי חוני המעגל. תכונה זו של רפרנציאליות, של הבטה אל מסורת ספרותית כתובה או מוגדרת ועיבודה, מתפקדת בעת ובעונה אחת כגילום של מסורת תרבותית וכביטוי של חוויה שירית-נפשית חדשה.

עיון ביצירות המיוסדות על דמותו של חוני המעגל, מבקש ללמד אותנו את אחד המרכיבים המהותיים בהווה היהודית: חובתם וזכותם של הפרט ושל החברה למנף את המציאות המשברית לכלל אמצעי לתיקון ולשינוי לטובה של הריאליה החברתית והתרבותית. מרכיב מהותי זה מתגלם, כאמור, בדמותו של חוני המעגל, התובע (בחסד) לבנות מחדש את הזיכרון הקולקטיבי על הציר המרכזי הסובב אותו, על אבן השתייה שממנה הושתתה, קוסמוגונית, זהותו של

עם ישראל – הברית בין הקב"ה לעם ישראל, שמשמעותה יצירת זהות בין העם לאלוקיו בשלב הראשון, ובינם לבין עצמם בשלב השני. "התעגלות" התודעה הקולקטיבית על הציר המהותי הזה, תשיב את ההכרה "המעגלית" האומרת שהזהות בין האדם לזולתו היא הזהות בין האדם לקב"ה.

